

Een ontwikkelingstheoretische benadering van de 'is-ought question'*

A. W. VAN HAAFTEN

Vakgroep Wijsgerige en Historische
Pedagogiek van de Katholieke Universiteit,
Nijmegen

Samenvatting

Ervan uitgaande dat de logische kloof tussen feiten-oordelen en normatieve oordelen langs deductieve weg niet te overbruggen is, onderzoek ik in dit artikel de mogelijkheid en de voorwaarden voor een ontwikkelingstheoretische benadering van de 'is-ought question'. Ik doe de suggestie dat er misschien feitelijke vormen van individuele of interindividuele (bijv. culturele of wetenschappelijke) conceptuele ontwikkeling zijn, waarin een later stadium niet alleen nieuwe kenmerken met zich meebrengt maar ook voldoende redenen om zonder beroep op daaraan externe waarde-oordelen het bereiken van dat stadium als een verbetering te kunnen waarderen. In een dergelijke 'interne' rechtvaardiging van een ontwikkelingspretentie vormt de feitelijk gegeven ontwikkeling de grond voor het daarop betrekking hebbende normatieve oordeel.

Bij de uitwerking van deze suggestie geef ik eerst een beeld van de eisen waaraan in zo'n ontwikkeling stadia zouden moeten voldoen. Vervolgens betoog ik dat tenminste één stadium-overgang valt aan te wijzen die op grond van een geïmpliceerd transcendentiaal argument geacht kan worden de beoogde ontwikkelingstheoretische brug van 'is' naar 'ought' te slaan. Tenslotte bespreek ik, summier, de consequenties hiervan voor de fundering van de (morele) opvoeding.

* Voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel dank ik prof. dr. E. de Bruyn, prof. dr. A. A. Derksen, prof. dr. J. R. M. Gerris, drs. J. M. C. Vorstenbosch, en mijn vakgroepcollegae in het onderzoekprogramma 'Normativiteit en conceptualisering in ontwikkeling en opvoeding'.

1 Inleiding

In het voorgaande artikel besprak ik de voornaamste pogingen om langs deductieve weg (in een logisch onberispelijke redenering) uit feitelijke premissen prescriptieve of evaluatieve conclusies af te leiden. Al die pogingen om de logische kloof tussen het feitelijke en het normatieve te overbruggen bleken te falen. Ook Kohlbergs recente voorstel in zijn 'From is to ought . . .' (Kohlberg, 1971, 1981) kwam aan de orde. Ik heb daarbij opgemerkt dat het grootste deel van zijn betoog geen is-ought afleiding kan opleveren omdat het daarin niet om een afleiding maar om heel andersoortige relaties tussen feitelijke en normatieve kwesties gaat, terwijl voor het overige zijn argumentatie geen is-ought afleiding kan opleveren omdat op het cruciale moment toch weer een normatieve premisse wordt ingevoerd. Daarmee wil niets afgedaan zijn van het baanbrekende werk dat Kohlberg heeft verricht, noch van het grote belang van de wijsgerig-ethische theorieën waarop hij zich beroept. Hij heeft alleen geen brug 'from is to ought' geslagen, zoals hij, mede ter fundering van de door hem bepleite opvoeding, leek te beloven.

Dat is te zeggen, ik denk dat Kohlberg op dit punt inderdaad niet verder komt dan ik heb aangegeven maar daarbij heb ik zijn argumentatie gereconstrueerd op het stramien van de deductieve redenering. Ik denk echter ook dat in elk geval zijn oorspronkelijke intuïtie wel degelijk verder reikte: in de richting van een meer ontwikkelingstheoretische benadering van de problematiek. In dit artikel wil ik nagaan in welke zin en onder welke structurele voorwaarden zo'n benadering mogelijk zou kunnen zijn.

Ik ben me terdege bewust van de hachelijkheid van elke onderneming in die richting, en van de beperktheid van het resultaat als ze zou slagen. Maar de filosofische wapenfeiten op het punt van de fundering van opvoedingsdoelen en normen zijn tot nu toe niet van dien aard dat een dergelijke poging niet nog een zekere bijdrage daartoe zou kunnen betekenen. Daarbij gaat het vooreerst om het in kaart brengen van

een theoretische mogelijkheid; de praktische implicaties blijven nog grotendeels onuitgewerkt.

2 *Ontwikkeling(d) en ontwikkeling(e)*

Laten we beginnen met duidelijkheid te scheppen omtrent de voor dit betoog centrale term 'ontwikkeling'. Dikwijls houdt ons gebruik van dat woord een element van positieve waardering in. Maar niet altijd, en niet noodzakelijkerwijs: we kunnen het ook in neutrale zin gebruiken en we kunnen zonder contradictie van ongunstige ontwikkelingen spreken. Daarom wil ik duidelijk onderscheiden tussen een *descriptief* en een *evaluatief* gebruik. Ik zal de term 'ontwikkeling(d)' of kortweg O(d) hanteren wanneer sprake is van een verzameling van (één of meer) transformaties volgens een bepaald patroon¹; en 'ontwikkeling(e)' of O(e) reserveren voor die gevallen waarin een dergelijke ontwikkeling(d) tevens als een verbetering of vooruitgang² wordt gewaardeerd³. Een ontwikkeling(d) is bijvoorbeeld de 'normale' ontwikkeling van rups tot vlinder, of die van baby tot volwassene, of (volgens de bevindingen van Kohlberg) die van preconventionele tot conventionele en vervolgens eventueel tot postconventionele of autonome morele oordeelsvorming. Als we zo'n ontwikkeling(d) als een ontwikkeling(e) aanmerken, dan is dat omdat we het ontwikkelingspatroon goed achten, omdat we zo'n soort ontwikkeling als een ontwikkeling ten goede waarderen. We kunnen bijvoorbeeld de genoemde morele ontwikkeling als een vooruitgang beschouwen. In het algemeen kan maar *hoeft niet* een 'normale' ontwikkeling(d) als een ontwikkeling(e) gewaardeerd te worden.

Iedere stadiumtheorie zal criteria specificeren ter afbakening van de verschillende stadia van ontwikkeling, en daarmee haar theoretisch O(d)-begrip vastleggen⁴. In Kohlbergs theorie wordt de ontwikkeling van het moreel oordeelsvermogen als uitsluitend progressief (nongereguleerd) opgevat; elk individu doorloopt, geheel of ten dele, dezelfde universeel geachte lineaire stadiumopvolging. Maar laten we goed zien dat die morele ontwikkeling *daarom* nog geen O(e) is. Toch is dit wat Kohlberg met zijn isomorfie-stelling wilde aantonen: dat de ontwikkeling(d) zoals die uit zijn psychologisch onderzoek naar voren kwam tegelijkertijd als

een ontwikkeling(e) kan worden aangemerkt – en dat in ethische zin. Zoals gezegd, dat is heel goed mogelijk, maar dan *op grond van* een additionele normatieve premisse, bijvoorbeeld in de vorm van een beroep op de theorie van Rawls. Dan is het echter niet meer de ontwikkeling(d) die als zodanig de voldoende grond vormt voor de ontwikkelings(e)-claim, en wordt dus ook geen *is-ought* brug geslagen. Het debat over de geldigheid van de O(e)-claim concentreert zich dan al snel op de toegevoegde (*externe*) normatieve premisse.

Deze formulering van Kohlbergs (in zo'n interpretatie: mislukte) oplossing suggereert ons nu een andere richting waarin we zouden kunnen zoeken, als we willen vasthouden aan de gedachte dat de O(d) zelf de toereikende grond moet opleveren voor de O(e)-claim. Is er, kunnen we ons afvragen, een ontwikkeling(d) denkbaar zodanig dat zij zelf, *intern* om zo te zeggen, de voldoende redenen produceert om als een ontwikkeling ten goede, een ontwikkeling(e), aangemerkt te kunnen worden? *Is er een O(d) die zelf ons het recht geeft haar als een O(e) te waarderen?*

3 *Interne rechtvaardiging*

Voor we die vraag proberen te beantwoorden, moeten we eerst een duidelijker zicht krijgen op het hier geopperde idee. Een ontwikkelings(e)-claim kan in principe op talloze manieren worden gerechtvaardigd. Wat we hier willen onderzoeken is: of en onder welke voorwaarden sprake kan zijn van een ontwikkelings(d)-interne rechtvaardiging. Daarvoor is (ten eerste) een *feitelijke*, constateerbare ontwikkeling(d) nodig, die (ten tweede) als zodanig bepaalde *redenen* oplevert, welke ons (ten derde) het *recht geven* om van een ontwikkeling(e) te spreken zonder beroep op andere (d.w.z. aan die ontwikkeling(d) externe, niet door die O(d) zelf aangereikte) overwegingen. In het kader van een stadiumtheorie geformuleerd, moet dan een transformatie tot een nieuwe *conceptualiseringsmodus* leiden die als zodanig ons de dwingende en overtuigende redenen doet vinden (en die redenen dwingend en overtuigend doet vinden) om die nieuwe conceptualiseringsmodus als *beter* te waarderen dan een voorgaande, zodat in die zin gesproken kan worden van een ontwikkeling(e)⁵.

Rechtvaardiging van waarde-oordelen is al-

tijd iets wat door personen gedaan wordt en gedaan zal moeten worden. Maar voor een *interne* rechtvaardiging van een ontwikkelings(e)-claim moet niet alleen het *subject* van de claim (degene die de claim doet), maar ook het *object* van de claim (waarop de claim betrekking heeft) een persoon of persoon-inwording zijn. Diens conceptuele ontwikkeling moet immers zelf de argumenten opleveren voor de O(e)-pretentie. Ik wil nu in een aantal punten proberen te verhelderen wat dit wel en niet met zich meebrengt.

Ten eerste hoeft de conceptuele ontwikkeling(d), die de O(e)-claim mogelijk maakt en van die claim het object vormt, niet beperkt te zijn tot één persoon. Het kan ook gaan om een *gemeenschappelijke ontwikkeling* in de wijze waarop bepaalde zaken door een (groot) aantal personen geconceptualiseerd worden, zoals bijvoorbeeld gebeurt wanneer verschillende wetenschappelijke paradigma's of maatschappijvisies elkaar opvolgen⁶. Kort gezegd kunnen zowel subject als object van de claim in principe meervoudig zijn. Maar ook wanneer we ons hier verder tot de intra-individuele ontwikkeling beperken, moeten we ten tweede opmerken dat deze nog *op heel verschillende gebieden* kan plaatsvinden. Hirst en Peters (1980), bijvoorbeeld, onderscheiden zeven onderling onherleidbare conceptualiseringsdomeinen, waarvan het morele domein er één is⁷. Op al die gebieden kunnen ontwikkelings(e)-claims gemaakt worden⁸. Ook hoeven de argumenten ter ondersteuning daarvan niet in het morele vlak te liggen; ze zullen eerder domeinspecifiek zijn. Met de vraag naar de mogelijkheid van een interne rechtvaardiging van een ontwikkelings(e)-claim *beperken we ons dus niet tot de morele dimensie* terwijl ook een antwoord op die vraag niet noodzakelijkerwijs een *moreel* waarde-oordeel betreft.

Ten derde merken we op dat juist in een ontwikkelingstheoretische benadering recht gedaan kan worden aan het feit dat de verschillende conceptualiseringsdomeinen door het *kind* nog niet van meet af aan als zodanig worden onderscheiden: veeleer zien we een *geleidelijk uitwaaiëren van ontwikkelingsdimensies*⁹. En nog belangrijker is, ten vierde, dat ook *de manier van onderbouwen* van de ontwikkelings(e)-claim niet alleen domein- maar ook stadium-specifiek kan zijn. Rationaliteit, in brede zin betrekking hebbend op alles wat wordt aangevoerd om geldingsaanspraken te

ondersteunen, ontwikkelt zich ook zelf¹⁰.

De conceptuele ontwikkeling en het daarin ontstaan van de verschillende conceptualiseringsmodi hoeft, ten vijfde, ook *niet een volledig bewust proces* te zijn¹¹. Soms kan een stadiumtransformatie zeker het resultaat zijn van weloverwogen beslissingen, zoals wanneer iemand bij het oplossen van een bepaald probleem kiest voor een heel andere benadering dan hij tot dusverre toepaste, om vervolgens te concluderen dat dit leidt tot een essentieel nieuwe zienswijze die ook in het algemeen meer adequaat is. Maar vaker zal dit proces veel meer geleidelijk en in belangrijke mate onbewust verlopen. En in elk geval is het voor de hier te geven argumentatie in principe voldoende als *in een moment van reflectie* het latere stadium beter gevonden wordt dan het eerdere, en als daarvoor dan de in dat stadium adequate en toereikende overwegingen gegeven kunnen worden. Ten zesde doet daarbij de vraag wat de stadiumovergang *veroorzaakt* heeft voor de (interne) *rechtvaardiging* van een ontwikkelings(e)-claim niet ter zake¹². Wanneer we spreken van een 'interne' rechtvaardiging, wil dat ook niet zeggen dat de oorzaak van een stadiumovergang uitsluitend binnen het object van de ontwikkelings(e)-claim moet liggen. Dan zou bijvoorbeeld vrijwel elke vorm van opvoeding uitgesloten zijn. Het wil alleen zeggen dat het subject van de ontwikkelings(e)-claim, onafhankelijk van hoe de voor het nieuwe stadium kenmerkende inzichten tot stand gekomen zijn, de voldoende redenen¹³ om dat nieuwe stadium als beter te waardereren uitsluitend aan dat nieuwe stadium moet kunnen ontleenen.

Hiermee openbaart zich, ten zevende, tevens een merkwaardigheid van elke stadiumtheorie met interne rechtvaardiging van de ontwikkelings(e)-claim, namelijk dat de potentiële *intersubjectieve geldigheid* van die claim met betrekking tot een bepaald stadium steeds noodzakelijkerwijs *beperkt* is tot die subjecten die zelf minstens dat stadium bereikt hebben. Het ontwikkelings(e)-oordeel over een stadium S(n), dat S(n) beter is dan S(n-m), vooronderstelt immers de ontwikkeling(d) tot (minstens) in S(n). Anderzijds hoeft dus voor zo'n oordeel ook niet per se eerst het laatste stadium in de hele ontwikkeling bereikt te zijn. De mogelijkheid van een interne rechtvaardiging van ontwikkelings(e)-claims vereist op zichzelf *niet* de notie van een *eindstadium* als een soort intrin-

siek ontwikkelingsdoel ('telos') in het licht waarvan de ontwikkeling pas als zodanig beoordeeld zou kunnen worden¹⁴. In principe kan in elk nieuw stadium een ontwikkelings(e)-claim worden gemaakt en verdedigd.

4 Voorwaarden voor stadia

Alle bovengenoemde punten verdienen nadere uitwerking, maar daarvoor is hier geen plaats. Ik wil de zaak nu van een andere kant benaderen door een aantal eisen te formuleren die voor dit doel aan stadia te stellen zijn¹⁵. Stadia kunnen in verschillende ontwikkelingstheorieën natuurlijk aan de hand van heel uiteenlopende criteria onderscheiden worden. Maar nu gaat het om de vraag aan welke noodzakelijke voorwaarden stadia in een ontwikkelings(d)-theorie (in elk geval óók) moeten voldoen wanneer een desbetreffende ontwikkelings(e)-claim intern gerechtvaardigd moet kunnen worden. De eerste drie te noemen voorwaarden komen ruwweg overeen met die van Piaget en Kohlberg; de vierde is in dit verband de belangrijkste;

1. *Stadia zijn kwalitatief verschillend.* Elk nieuw stadium wordt gekenmerkt door een essentieel andere wijze van conceptualiseren in de desbetreffende ontwikkelingsdimensie, en door zijn (impliciete) normen voor wat een adequate wijze van conceptualiseren in die dimensie kan zijn¹⁶.

2. *S(n-1) is noodzakelijke voorwaarde voor S(n).* Iedere nieuwe conceptualiseringsmodus in een ontwikkeling(d) ontstaat uit de voorafgaande conceptualiseringsmodus, die daarvoor een noodzakelijke voorwaarde vormt. Als elk stadium in de O(d) een beslissende rol in de interne rechtvaardiging van de O(e)-claim moet kunnen spelen, dan mag een onmiddellijke transformatie van S(n-2) naar S(n) niet mogelijk zijn.

3. *Eerdere conceptualiseringsmodi blijven toegankelijk.* Voor de rechtvaardiging van een O(e)-claim in S(n) moet S(n-1) in voldoende mate met S(n) vergeleken kunnen worden; en voor een O(e)-claim in S(n) met betrekking tot meer dan twee stadia moeten ook de eerdere stadia S(n-2), S(n-3), . . . nog in zoverre conceptueel toegankelijk zijn dat minstens de leidende principes van die verschillende conceptualiseringsvormen tegen elkaar afgewogen kunnen worden.

4. *In S(n) wordt S(n) met recht als beter gewaardeerd dan S(n-m), op grond van de voor S(n) typerende feitelijke hoedanigheid en nieuwe criteria.* Deze beknopt geformuleerde stadium-voorwaarde wil ik graag als volgt preciseren. a) Zowel subject als object van de O(e)-claim moeten S(n) bereikt hebben; subject en object kunnen wel maar hoeven niet samen te vallen¹⁷. b) Een O(e)-claim veronderstelt natuurlijk een zeker oordeelsvermogen, en kan dus pas na enige ontwikkeling geveld worden. c) Anderzijds hoeven we deze voorwaarde niet zo stringent te nemen dat voor dat oordeel ook een volledig bewuste (meta-) conceptie van S(n) als ontwikkelingsstadium wordt geëist. Aan voorwaarde 4 kan dus al voldaan worden zodra en in zoverre in een conceptuele ontwikkeling(d) een waarderende vergelijking mogelijk geworden is tussen aspecten van (pas later eventueel als zodanig te onderkennen) stadia in die ontwikkeling. d) Ook dan hoeft een interne rechtvaardiging natuurlijk niet feitelijk plaats te vinden, ze moet plaats *kunnen* vinden; e) en dat, als de O(e)-claim een ontwikkeling(d) over meerdere stadia betreft, met betrekking tot elke S(n-m)¹⁸. f) Ook hoeft hierover feitelijk niet altijd even consistent geoordeeld te worden – men kan zich vergissen of dingen over het hoofd zien – maar wel in een moment van reflectie, wel bij nadere overweging. Dan moeten g) in het licht van de voor S(n) typerende, *in S(n) inzichtelijke en als adequaat geaccepteerde criteria* h) volgens het dan geldend begrip van rationaliteit, de (essentiële) kenmerken van S(n) een voldoende redenen vormen om S(n) beter te achten dan S(n-m).

Een op het eerste gezicht wat ongemakkelijke implicatie van de hierboven geformuleerde stadium-eisen is, dat we geen weerwoord hebben wanneer iemand pretendeert een hoger stadium bereikt te hebben dan waarin wij zelf op dat moment verkeren. We kunnen op grond van eerder doorgemaakte stadiumovergangen eventueel begrijpen dat dit het geval kan zijn, en dat zich zo'n later stadium ook in onze eigen ontwikkeling kan voordoen, maar per definitie missen we het vereiste zicht op *wat* dat stadium inhoudt om zijn claim als geldig te kunnen accepteren – tenzij we natuurlijk juist door deze confrontatie in datzelfde hogere stadium terecht komen. Een ander probleem rijst wanneer twee personen op verschillende gronden beiden pretenderen een hoger stadium bereikt

te hebben, en nu elkaar verwijten dat de ander de argumenten voor die claim niet op de juiste waarde kan schatten precies doordat hij nog niet in dat hogere stadium zit. Wordt mijn argumentatie niet ondermijnd door deze mogelijkheid? Ik moet hier volstaan met een paar opmerkingen. Ten eerste wordt incommensurabiliteit tussen stadia die binnen een ontwikkelingsgang in elkaars verlengde liggen ($S(n)$, $S(n+1)$, ...) uitgesloten door de stadiumvoorwaarden 2 en 3. Maar bij een uiteenlopen in verschillende ontwikkelingsdimensies kan dáártussen wel degelijk *onderlinge* incommensurabiliteit ontstaan. Zo is weliswaar per dimensie de vraag of van een ontwikkeling gesproken kan worden beantwoordbaar, maar niet de vraag welke ontwikkeling de beste is. Dit is echter voor een ontwikkelings theoretische benadering van de *is-ought* problematiek niet bedreigend zolang er nog een ontwikkelings(e)-claim gerechtvaardigd kan worden in termen van een gedeeltelijke wél gedeelde ontwikkelingsgang.

5 Een 'transcendentale' rechtvaardiging

Het bovenstaande geeft een voldoende beeld van wat de interne rechtvaardiging van een ontwikkelings(e)-claim behelst om nu de vraag te kunnen stellen of een dergelijke ontwikkeling zich ook werkelijk laat aanwijzen. Ik meen dat dat zo is. Er zijn gevallen waarin we ervaren dat we tot bepaalde fundamentele nieuwe inzichten zijn gekomen, die, eenmaal verworven, onontkoombaar zijn. Ze zijn *fundamenteel* in die zin dat ze onze hele zienswijze op een bepaald gebied (dat kan zijn: onze conceptualiseringsmodus in een bepaalde dimensie) veranderen; en ze zijn *onontkoombaar* in die zin dat we de dingen daarna ook nauwelijks meer anders dan vanuit dat nieuwe perspectief kunnen bezien¹⁹. Een voorbeeld is (in de sociale en morele ontwikkeling) het besef, hoe ongerefleeteerd aanvankelijk ook, van de intentiona- liteit van het menselijk handelen. Dat is er niet van meet af aan, maar het ontstaan ervan kleurt om zo te zeggen de manier waarop het opgroeiende kind verder de verschillende aspecten van zijn omgeving beleeft op fundamentele en niet meer ongedaan te maken wijze, en leidt tot een toenemende bewustwording van het essentiële onderscheid tussen dingen en personen²⁰. Andere voorbeelden zijn (in de cognitieve ont-

wikkeling) het ontstaan van conservatie, en (in de morele ontwikkeling) het groeiend besef van het essentiële verschil tussen 'is' en 'ought'²¹.

Nu is het niet voldoende als zo'n nieuwe zienswijze fundamenteel en onontkoombaar is. We moeten de daardoor ontstane situatie ook *onmiskienbaar beter* vinden: $S(n)$ moet als beter dan eerdere stadia gewaardeerd kunnen worden om de in $S(n)$ (en eventueel ook later nog) best mogelijke redenen. Die redenen kunnen, zoals gezegd, in de verschillende stadia van uiteenlopende aard zijn. De sterkste redenen die zo gegeven kunnen worden, nemen – althans in de hier te geven reconstructie – de vorm aan van een voor ons doel geadapteerde z.g. transcendentale argumentatie, die als volgt verloopt.

Wanneer we in een stadium $S(a)$ vragen naar redenen om hetzij $S(a)$ als beter te beoordelen dan een ander stadium $S(b)$, hetzij $S(b)$ als beter dan $S(a)$, dan is *met die vraag zelf* geïmpliceerd dat we een conceptualiseringsniveau waarop we in staat zijn om (hoe dan ook) redenen (welke dan ook) te geven, beter achten dan een conceptualiseringsniveau waarop we daartoe (nog) niet in staat zijn. Met andere woorden: eenmaal aangeland op een niveau waarop we waar nodig over allerlei zaken tot een zeker oordeel kunnen komen en waarop we nu ook de vraag naar het beter of minder goed zijn van $S(a)$ dan wel $S(b)$ stellen²², hebben we met het *stellen* van die vraag (bij wijze van spreken: nog onafhankelijk van het antwoord daarop) vóórondersteld dat het kunnen geven van een antwoord daarop (welk ook) beter is dan daarop *niet* te kunnen antwoorden. Maar *als* in de gezochte ontwikkeling(d) de twee stadia $S(a)$ en $S(b)$ zich nu precies hierin van elkaar onderscheiden dat in $S(a)$ het conceptuele niveau bereikt is waarop deze vraag gesteld en naar een antwoord gezocht kan worden, terwijl juist een dergelijk conceptualiseringsniveau in $S(b)$ nog niet aanwezig is, dan is met die vraag ook onmiddellijk het *antwoord* erop gegeven: *namelijk dat $S(a)$ beter is dan $S(b)$.*

Nu kan tegen deze gedachtengang worden ingebracht wat ik zal noemen *sancta simplicitas objectie*: je kunt weliswaar pas in $S(a)$ oordelen over $S(a)$ en $S(b)$, maar waarom zou dan $S(b)$ niet als een niveau van verrukkelijke onschuld en onwetendheid, en derhalve als een beter stadium dan $S(a)$ beschouwd mogen worden?

Antwoord: in het voorgaande zijn maar twee stadia onderscheiden, namelijk S(b) waarin de hele kwestie ex hypothesi niet aan de orde kan zijn; en S(a) waarin de vraag gesteld wordt en om de gegeven redenen voor S(a) gekozen moet worden. *Objectie:* maar waarom zou het (aan de orde) stellen van de vraag of S(b) dan wel S(a) het betere stadium is, zelf beter zijn dan dat niet te doen, zoals in S(b)? *Antwoord:* in S(b) kan de vraag niet opkomen; in S(a) is de vraag gesteld.

In principe is daarmee een afdoende antwoord gegeven op de sancta simplicitas objectie. Maar van hieruit kan het ontwikkelingstheoretische argument verder gaan. Want, wanneer eenmaal het (latere) S(a) op die grond beter geacht kan worden dan S(b), m.a.w. wanneer eenmaal erkend is dat een min of meer weloverwogen kunnen oordelen beter is dan dat (nog) niet te kunnen, dan kan om diezelfde reden ook het stellen van zo'n vraag naar het beter of minder goed zijn van een bepaald stadium (of naar het beter of minder goed zijn van het stellen van zo'n vraag) zelf als beter worden gekwalificeerd dan dat (nog) niet te kunnen doen.

Het *transcendentale karakter*²³ van deze argumentatievorm ligt hierin besloten, dat een bezinning op de *mogelijkheidsvoorwaarden voor het zinvol stellen van deze vraag over de ontwikkeling* waarvan de zich ontwikkelende persoon zich bewust werd, tot de conclusie moet leiden dat met die vraag op zichzelf al bepaalde vooronderstellingen zijn geïmpliceerd: op grond waarvan in het geval van S(a) en S(b) het antwoord dat S(a) beter geacht moet worden ook al vaststaat. Elke (poging tot) ontkenning daarvan zou een beoordeling vormen waarmee al van het onjuist zijn van die ontkenning wordt uitgegaan. Anders gezegd, de vraag waar het hier om draait – of bepaalde vormen van feitelijk gegeven ontwikkeling(d) met recht als een ontwikkeling ten goede kunnen worden aangemerkt – kan niet zinvol gesteld worden zonder ten aanzien van de ontwikkelingsstadia S(a) en S(b) eigenlijk al een uitspraak gedaan te hebben.

Maar door de *ontwikkelingstheoretische inbedding* is het transcendentale argument in een belangrijk opzicht krachtiger dan het meestal kan zijn. Want nu wordt niet geargumenteed voor de waarde van één feitelijk gegeven – dat dan uiteindelijk nooit meer kan omvatten dan strikt transcendentaal gerechtvaardigd kan

worden²⁴; maar wordt de (waarderende) *keuze tussen twee feitelijke gegevenheden*, namelijk twee ontwikkelingsstadia, transcendentaal gefundeerd – waardoor de gegevenheden waartussen gekozen moet worden zelf (juist) in hun volle omvang in het geding kunnen blijven.

Vervolgens kunnen bovendien in latere stadia, in het verlengde van het voorgaande, nadere normatieve voorwaarden voor de mogelijkheid van zinvolle vergelijking tussen stadia worden geëxpliciteerd, zodra en in zoverre deze (eventueel dankzij eerdere, noodzakelijk daaraan voorafgegane stadia) bewust gemaakt kunnen worden²⁵. De uitwerking van deze verdere rechtvaardigingsstappen in de ontwikkeling moet hier echter achterwege blijven.

6 Van het feit naar waarde

Met het voorgaande hebben we onze twee voornaamste stappen gezet. Ten eerste hebben we, geïnspireerd door Kohlberg, de structuur van een ontwikkelings-interne rechtvaardiging van een ontwikkelings(e)-claim geschetst; en ten tweede hebben we laten zien dat er in elk geval één, maar wel fundamentele ontwikkeling(d) valt aan te wijzen die op interne gronden als een ontwikkeling ten goede gewaardeerd kan (moet) worden. Daarmee is nog niet zo heel veel bereikt – misschien amper meer dan een nadere bepaling van wat geïmpliceerd kan zijn in de intuïtieve gedachte, die aan alle opvoeding ten grondslag ligt, dat we, als oudere, de dingen in sommige opzichten juister kunnen zien dan het kind dat we ook zelf geweest zijn. Ik besef ook hoezeer die bepaling nog sterk formeel gebleven is.

Maar, als de gegeven argumenten houdbaar zijn, dan is de winst toch cruciaal. Dan hebben we nu wel degelijk iets te pakken van wat we zochten: dan is, hoe smal ook, een eerste ontwikkelingstheoretische brug van *is* naar *ought*, of althans van feit naar waarde(oordeel), geslagen. Want in de geschetste ontwikkeling(d) die zonder enig beroep op externe waarde-oordelen als een ontwikkeling(e) wordt gewaardeerd, leveren inderdaad de *feiten* zelf de toereikende grond voor die *normatieve* conclusie.

Het is duidelijk dat hier geen sprake is van een deductieve relatie of afleiding vanuit feitelijke premissen op de manier waarop de *is-ought* problematiek meestal is opgevat. De onmogelijkheid daarvan was hier ons uitgangs-

punt. Maar anderzijds hebben we ook niet alleen maar een *beschrijving* gegeven, van bepaalde normen of van een bepaalde ontwikkeling daarvan. Evenmin hebben we ons afhankelijk gemaakt van een heel specifieke *definitie* van de mens of van menselijke ontwikkeling (de anthropologische variant van de 'naturalistic fallacy'); ieder die dit leest kan erkennen dat hij de bedoelde ontwikkeling(d) heeft doorgemaakt. Die ontwikkeling is ook eigenlijk als zodanig niet het argument. Ze 'produceert' het argument. Zodra in en ten gevolge van die ontwikkeling de ontwikkelings(e)-vraag is gesteld, kunnen we, in dan bereikte redelijkheid, het gegeven ontwikkelings(e)-antwoord niet meer *niet* accepteren. Ontkenning impliceert erkenning. Op die bijzondere manier vormt de ontwikkeling(d) de *grondslag* of het *fundament* voor de ontwikkelings(e)-claim: zowel in de zin van mogelijksvoorwaarde als ook in de zin van toereikende grond.

7 Pedagogische consequenties

Tot slot een enkel woord over de pedagogische 'oughts' die zich met zulke intern gefundeerde waarde-oordelen over de ontwikkeling laten verbinden. Ongetwijfeld is er, in het licht daarvan, plaats voor de in allerlei stadiumtheorieën bij wijze van voorschot op enige vorm van rechtvaardiging al zo dikwijls geadverteerde maatregelen, zoals het op verschillende subtiële manieren confronteren met een $S(n+1)$ -niveau om de ontwikkeling daarnaar te bevorderen. Personen-in-wording kunnen zich ook in hun handelen of in uitspraken op een lager niveau bewegen dan wat zij in een moment van reflectie juist zouden achten, en dat kan bewust gemaakt worden. Misschien kunnen ook vormen van *décalage*, binnen en eventueel tussen ontwikkelingsdimensies, worden opgeheven.

Hierin kan het bijbrengen van specifieke leer-inhouden nooit doel op zichzelf zijn. Een op de boven geschetste fundamenten gebaseerd opvoedingshandelen kan uiteindelijk slechts gericht zijn op het helpen bereiken van stadia die a) *door de opvoeding zelf* beleefd kunnen worden als beter dan andere die hij kan overzien, en wel b) *omdat* de nieuw te verwerven manier van kijken naar en omgang met wat zich in de ontwikkeling bijvoorbeeld als morele problemen is gaan uitkristalliseren, door de opvoeding zelf als (moreel) beter kan worden

geaccepteerd.

Maar ik wil hier vooral nog wijzen op een belangrijke consequentie van het voorgaande met betrekking tot de *rechtvaardiging* van (morele, en andere) opvoeding. Als stadiumverschil een definiërend kenmerk van de pedagogische relatie is (dus minimaal $S(n+1)$ versus $S(n)^{26}$), dan zal enerzijds de opvoeder moeten accepteren dat de redenen die de opvoeding voor zijn doen en denken aandraagt en voldoende acht, altijd essentieel andere zullen zijn dan de zijne. En anderzijds is dan een directe rechtvaardiging van de opvoedingshandelingen van de opvoeder *tegenover de opvoeding* per definitie onmogelijk²⁷. Die kan hoogstens, als er een aantal stadia zijn, indirect gegeven worden, met een beroep op inmiddels opgedane ontwikkelings-ervaring. Dat maakt *vertrouwen* essentieel voor de pedagogische relatie, een vertrouwen dat wel, in de *ontwikkeling(e) van die relatie*, steeds meer gegrond wordt.

Noten

1. Dit is natuurlijk niet toereikend voor een definitie van 'ontwikkeling'. Voor nauwkeuriger begripsbepaling, zie Van Haften et al. (in voorb.). Ik neem Kohlbergs uitgangspunt over, dat een ontwikkeling gekenmerkt wordt door een aantal kwalitatief verschillende *stadia*. Maar mijn argument blijft staan wanneer daarvan niet gesproken kan worden: dan is er eigenlijk slechts één (geleidelijke) transformatie van een beginnaar een eindtoestand.
2. We kunnen ons hier beperken tot waarderingen in *positieve* zin, omdat deze een mogelijke connotatie van de term zelf vormen (nl. wanneer die in de betekenis van een $O(e)$ wordt genomen). Spreken we van ongunstige ontwikkelingen, dan zit de (negatieve) evaluatie in het adjectief, en wordt 'ontwikkeling' in (neutrale) descriptieve zin gebruikt.
3. De dubbelzinnigheid van 'ontwikkeling' bedreigt steeds de discussie. Wanneer we op de voorgestelde manier onderscheiden tussen een descriptief en een evaluatief gebruik, hebben we volgens de in het voorgaande artikel gemaakte afspraken alleen in het laatste geval met (daardoor) *normatieve oordelen* te doen. Dat neemt niet weg dat ook bij descriptieve oordelen over bepaalde ontwikkelingen altijd in die zin een normatief element in het geding is, dat we (impliciet) refereren aan een specifiek ontwikkelings-patroon, waarmee de besproken verschijnselen al dan niet in overeenstemming zijn. Zolang *deze* norm (als

- vanzelfsprekend) voorondersteld is, kan in het licht daarvan het spreken over ontwikkeling verder descriptief zijn – of ook evaluatief op de in de tekst aangegeven manier. Deze norm kan natuurlijk zelf ook ter discussie gesteld worden, bijvoorbeeld als meer of minder geschikt voor het beschrijven van feitelijke ontwikkelingen op een bepaald gebied.
4. Een belangrijk onderscheid in dit verband wordt gemaakt door Habermas (1981), I p. 272 v., II p. 218, en nader uitgewerkt door Korthals (in voorb.), hfdst. 6, tussen *ontwikkelingslogica* waarin de verschillende stadia met hun onderlinge relaties worden gedefinieerd, en *ontwikkelingsdynamica* waarin concrete ontwikkelingsprocessen worden beschreven en zo mogelijk verklaard. Een ontwikkeling hoeft niet steeds progressief te verlopen. Maar elke beschrijving in termen van progressie of regressie is alleen mogelijk met een (impliciet) beroep op de stadiumdefinities van de ontwikkelingslogica (als al dan niet afzonderlijk deel van een ontwikkelingstheorie). Let wel, 'progressie' in de hier gebruikte betekenis, nl. ten opzichte van het in de ontwikkelingslogica gedefinieerde ontwikkelingspatroon, impliceert nog geen ontwikkelings(e)-oordeel. Onvoldoende onderscheidingen op dit gebied geven gemakkelijk aanleiding tot allerlei vormen van ongefundeerd vooruitgangsgeloof. Vgl. ook Van Haaften et al. (in voorb.), hfdst. 5.
 5. De O(d) kan alleen *interne* redenen produceren voor de daarop betrekking hebbende O(e)-claim als de O(d) zelf een *conceptuele* ontwikkeling betreft. Om die reden heb ik voor mijn argumentatie aansluiting gezocht bij de 'cognitief-structurele benadering van de psychologische ontwikkeling' (Heymans, 1979, p. 5 v.). Die term is overigens ongelukkig, omdat hij een onnodige beperking suggereert tot uitsluitend het cognitieve vlak. In Van Haaften (1979) heb ik uitvoerige argumenten gegeven voor een breder concept-begrip. Stadia in een conceptuele ontwikkeling kunnen vervolgens het beste worden opgevat als gekenmerkt door kwalitatief verschillende *conceptualiseringsmodi* in de zin van geïntegreerde vormen van conceptualisering van bepaalde domeinen van de (niet alleen de dingen omvattende) werkelijkheid.
 6. Een *conceptualiserings*ontwikkeling hoeft, ook in de tijd, niet aan één persoon, zelfs niet aan één generatie gebonden te zijn. Anderzijds kunnen we niet meer van een *ontwikkeling* in de hier beoogde zin spreken als de verschillende conceptualiseringsmodi onafhankelijk van elkaar zouden ontstaan. Daarom moet ook voor intern te rechtvaardigen *interindividuele* ontwikkelingsclaims aan de op dit punt nogal stringente tweede stadium-eis (vgl. par. 4) voldaan zijn.
 7. Vgl. Hirst en Peters (1980), p. 62 v. De door hen onderscheiden domeinen zijn die der 'formal logic and mathematics', 'physical sciences', 'our awareness and understanding of our own and other people's minds', 'moral judgement and awareness', 'aesthetic experience', 'religious (experience)', en 'philosophical understanding'. Deze indeling is misschien niet de enige mogelijke, maar waar het om gaat is de gedachte van een 'fundamental categorical division', waarin de verschillende vormen van ervaring en kennis noch met elkaar gelijk te stellen, noch tot elkaar te herleiden zijn (p. 65).
 8. Het is niet bij voorbaat duidelijk of ook steeds een *interne* rechtvaardiging van een dergelijke ontwikkelings(e)-claim mogelijk is. Met betrekking tot sommige domeinen moet hier het onderzoek nog vrijwel geheel beginnen; op andere gebieden is het onderzoek in elk geval nooit vanuit dit perspectief verricht. Kohlberg doet de interessante suggestie van een parallel tussen de (intra-)individuele morele ontwikkeling en de (inter-individuele) ontwikkeling van het Westerse ethische denken. Een vergelijkbare suggestie doet o.a. Habermas met betrekking tot de intra-individuele sociale ontwikkeling en de ontwikkeling van maatschappijvormen. Op het gebied van de esthetische en van de religieuze ontwikkeling ligt interne rechtvaardiging in het intra-individuele vlak meer voor de hand dan in het inter-individuele vlak. Of moet in het laatste geval zelfs tot principiële onmogelijkheid worden geconcludeerd?
 9. Een *dimensie* als ontwikkelingseenheid wordt gekenmerkt in termen van aan elkaar (volgens de criteria van par. 4) gerelateerde stadia, die dan heel wel aanvankelijk voor verschillende dimensies gemeenschappelijk kunnen zijn. Dimensies kunnen derhalve beter *niet* worden gekenmerkt aan de hand van één grondbegrip van (bijvoorbeeld) moraliteit. De verschillende stadia laten juist *verschillende* concepties van (bijvoorbeeld) 'het morele' zien; terwijl bovendien die notie (zelfs retrospectief) nog helemaal niet adequaat is voor vroegere stadia die toch tot de desbetreffende ontwikkelingsdimensie gerekend moeten worden.
 10. *We leren* beoordelen wat beter is. We leren ook ons eigen oordeel te beoordelen, en te verbeteren. In *deze* ontwikkeling is onze affectieve betrokkenheid eerst meer direct, later meer argumentatief in het geding. Overigens hoeft de notie van een stadium-specifieke rationaliteitsvorm ook weer niet te impliceren dat deze in elk stadium verschillend is.
 11. De term 'conceptualisering' is proces/product ambigu en beide kunnen al dan niet, en meer of minder, bewust zijn. De terminologische vaagheid is hier een voordeel.
 12. In de verklaring van een ontwikkeling kunnen, omgekeerd, ontwikkelings(e)-claims en de

- rechtvaardiging daarvan door betrokkene(n) wel degelijk een rol spelen.
13. In de eerder aangeduide stadium-specifieke zin.
 14. In Kohlbergs theorie, bijvoorbeeld, krijgt zijn zesde stadium soms sterk dat accent. Pas vanuit dat stadium en de rechtvaardiging daarvan (d.w.z. vanuit de acceptatie van een Rawls-achtige redenering) worden dan de voorafgaande stadia als ontwikkelings(e)-stadia gekenmerkt door hun toenemend voldoen aan de principes van S(6). Maar dat maakt in alle eerdere stadia de S(6)-argumentatie extern – en bovendien bereiken volgens Kohlberg slechts zeer weinigen dat laatste stadium. Op andere plaatsen suggereert Kohlberg wel een zekere interne rechtvaardiging voor elk van zijn stadia, zoals zijn isomorfie-stelling ook eigenlijk vereist. Maar losgemaakt van het S(6)-perspectief boeten de argumenten daarvoor (in de meeste gevallen) te sterk aan overtuigingskracht in.
 15. Ik probeer dus nu de notie van een interne rechtvaardiging te verduidelijken door nader aan te geven hoe m.i. stadia zich tot elkaar zouden moeten verhouden als en in zoverre het voor een stadium definiërend wordt gemaakt dat daarin een ontwikkelings(e)-claim met betrekking tot een voorgaand stadium intern gerechtvaardigd kan worden. Dat sluit niet uit dat daarnaast op andere gronden andere stadia worden onderscheiden, maar die kunnen dan alleen deel uitmaken van een intern gerechtvaardigde ontwikkeling(e) wanneer ze bewezen zijn minstens noodzakelijke voorwaarde te vormen voor een stadium dat wel aan de eisen van par. 4 voldoet. Overigens wordt door zo'n definitie mijn betoog niet circulair; want de vraag of er zulke stadia zijn wordt er niet door beslist.
 16. In de praktijk zal meestal sprake zijn van een geleidelijk toegroeien naar wat 'ontwikkelingslogisch' als een nieuw stadium wordt beschouwd (vgl. noot 4).
 17. Subject en object in in par. 3 aangegeven zin: enkel- of meervoudig.
 18. Met cumulatief effect bij interne rechtvaardiging in meer stadia.
 19. Dat sluit niet uit dat we kunnen weten dat we het vroeger niet zo zagen, en dat we de principes van onze vroegere zienswijzen nog wel kunnen begrijpen. Maar we zien de zaken nu duidelijk en als vanzelfsprekend anders, en we zijn er (uiteindelijk) ook van overtuigd dat de nieuwe zienswijze meer adequaat is.
 20. Vgl. bijvoorbeeld Selman (1980).
 21. Zo ook Kohlberg (1971), (1981). Dat de bewustwording van zo'n fundamenteel nieuw inzicht in de feitelijke ontwikkeling geleidelijk tot stand komt, neemt niet weg dat we ontwikkelingslogisch van een nieuw stadium kunnen spreken (vgl. noot 4, 16).
 22. Het doet voor het argument niet ter zake of we al dan niet uit onszelf op deze vraag gekomen zijn.
 23. *Transcendentiaal* noemt Kant (1781) die kennis die zich niet zozeer met de objecten, maar met de aard van onze objectkennis in zoverre die a priori mogelijk moet zijn, bezighoudt; en vandaar: (de bezinning op) de aan alle ervaring voorafgaande in het subject gelegen *mogelijkheidsvoorwaarden* van objectieve kennis. Thans wordt de term meer algemeen gehanteerd voor: (de bezinning op) wat noodzakelijkerwijze vóórondersteld moet worden in de (vraag naar de) rechtvaardiging van een geldings-pretentie. Vgl. Apel (1976), Kuhlmann (1978). Ik ontleen mijn inspiratie ook aan het werk van Peters (1966) en (1973), p. 239 v. (Maar mijn argument verloopt niet op dezelfde manier).
 24. Zie bijvoorbeeld de discussie m.b.t. Peters' 'justification of education' (Peters, 1966, 1973). Zijn argument luidt, zeer kort samengevat, dat wie serieus de vraag stelt of opvoeding eigenlijk wel nodig is, een positief antwoord daarop al moet accepteren, omdat opvoeding en met name daarin verworven kennis en inzicht een *mogelijkheids-voorwaarde* voor het zinvol kunnen stellen en adequaat kunnen beantwoorden van die vraag vormen. De kritiek hierop was o.m., dat langs deze lijn niet zoiets veel omvattends als opvoeding te rechtvaardigen valt, en zelfs niet enkel de keuze voor bepaalde 'blikverruimende' curriculum-onderdelen zoals geschiedenis, doch slechts precies zóveel als nodig is voor het kunnen stellen en beantwoorden van de genoemde vraag. Vgl. White (1973), p. 8 v., (1982), p. 10; Downie et al. (1974), p. 44 v.; Kleinig (1982) p. 83 v.
 25. Het aantal (in een dimensie) zo te onderscheiden stadia zal overigens altijd gering zijn. De – althans in de filosofische reconstructie – 'transcendentale' argumentatievorm kan daarbij opnieuw gehanteerd worden. Het zal steeds gaan om mogelijkheids-voorwaarden voor het zinvol en adequaat stellen van de O(e)-rechtvaardigingsvraag; maar wat daartoe zinvol en adequaat is, verandert per rechtvaardigingsstadium (door bijv. het inzichtelijk worden van wat in de wijsgerige doordinking zou kunnen worden uitgezuiverd als 'oerevidenties' in de zin van Strasser (1973), p. 260 v.).
 26. Wanneer de opvoedingsrelatie niet per se als die zissen volwassene en onvolwassene wordt gedacht, is ook opvoeding van de opvoeder mogelijk.
 27. Althans in de desbetreffende dimensie. Het punt is op bijzondere wijze duidelijk in het geval van een 'transcendentale' argumentatie zoals in par. 5 gegeven. Hoewel in S(a) dat stadium moet worden geprefereerd boven S(b), kan op grond daarvan tegenover iemand in S(b) geen stimulering in de richting van S(a) worden verdedigd. Want het was pas door ons (zo) stellen van de

vraag welk van beide stadia het betere is, hetgeen bepaald was voor het bereikt hebben van S(a), dat we ten gunste van S(a) moesten concluderen. Zolang het kind in S(b) is en die vraag (dus) niet heeft gesteld, hebben wij in S(a) derhalve tegenover hem geen argument. (Als het kind S(a) bereikt heeft hoeven we de ontwikkeling daar naartoe niet meer te bevorderen, maar kan het argument voor de waardering daarvan wel gegeven worden).

Literatuur

- Apel, K.O., Sprechakttheorie und transzendente Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen. In: K.O. Apel (Hrsg.), *Sprachpragmatik und Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976.
- Downie, R. S., E. M. Loudfoot en E. Telfer, *Education and Personal Relationships*. London: Methuen, 1974.
- Haafien, A. W. van, *Epistemologisch relativisme, logisch en psychologisch perspectief in de filosofische argumentatie*. diss. Leiden, 1979.
- Haafien, A. W. van, M. Korthals, G. Snik, G. A. M. Widdershoven, *Ontwikkelingsfilosofie*. Muiderberg: Coutinho, (in voorb.).
- Habermas, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 vol.. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981.
- Heymans, P. G., *Wikken en wegen, enkele verkennende studies ten behoeve van theorievorming over de ontwikkeling van het morele oordeel*. diss Nijmegen, 1979.
- Hirst, P. H., en R. S. Peters, *The Logic of Education*. London: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- Kant, I., *Kritik der reinen Vernunft*, 1781.
- Kleinig, J., *Philosophical Issues in Education*. London, etc.: Croom Helm, 1982.

- Korthals, M., *Kritiek van de maatschappijkritische rede*. diss. Amsterdam, (in voorb.).
- Kuhlmann, W., Zur logischen Struktur transzendentalpragmatischer Normenbegründung. In: W. Oelmüller (Hrsg.), *Transzendentalphilosophische Normenbegründungen*. Paderborn: Schöningh, 1978.
- Peters, R. S., *Ethics and Education*. London: Allen & Unwin, 1966.
- Peters, R. S., The justification of education. In: R. S. Peters (ed.), *The Philosophy of Education*. Oxford: Oxford University Press, 1973, pp. 239-267.
- Selman, R. L., *The Growth of Interpersonal Understanding*. New York: Academic Press, 1980.
- Strasser, S., *Fenomenologie en empirische menskunde*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1973.
- White, J. P., *Towards a Compulsory Curriculum*. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
- White, J. P., *The Aims of Education Restated*. London: Routledge & Kegan Paul, 1982.

Curriculum vitae

A. W. van Haafien (1941) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde, theologie, muziek, en filosofie te Utrecht en New York, en promoveerde in 1979 te Leiden op een taalfilosofisch/kennistheoretisch onderwerp. Thans is hij (sinds vorig jaar als hoogleraar) verbonden aan de vakgroep Wijsgerige en Historische Pedagogiek van de K.U. te Nijmegen.

Adres: Erasmusplein 1, Nijmegen, tel. 080-51 22 93.

Manuscript aanvaard 27-3-'84